PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani

वारकऱ्यांची आई
संत जनाबाई

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

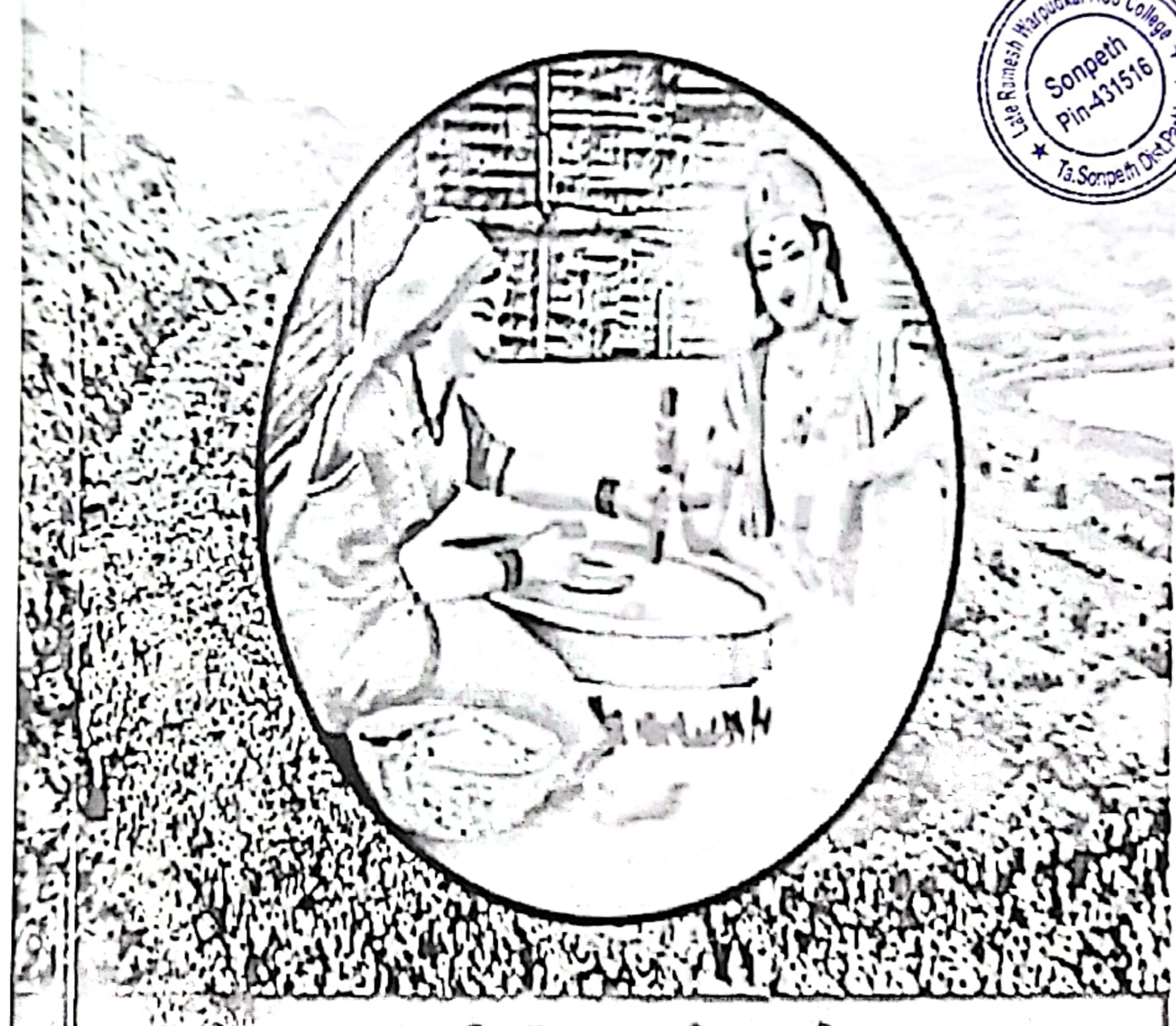

मुख्य संपादक : प्राचार्य डॉ. बालाजी ढाकणे
संपादक : डॉ. अशिनीश खोकले, प्रा. सिद्धार्थ शिंदे

Scanned with Ca

प्रा. डॉ. विठ्ठल [illegible] सर यांना सप्रेम भेट !

वारकऱ्यांची आई

संत जनाबाई

मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. बालाजी ढाकणे

के.सौ. शेषाबाई सीताराम मुंढे कला महाविद्यालय,

गंगाखेड, जि. परभणी

संपादक

प्रा.डॉ. अविनाश खोकले

के.सौ. शेषाबाई सीताराम मुंढे

कला महाविद्यालय, गंगाखेड,

जि.परभणी

सह संपादक

प्रा. सिद्धार्थ शिंदे

ग्रंथपाल, के.सौ. शेषाबाई सीताराम मुंढे

कला महाविद्यालय, गंगाखेड,

जि.परभणी

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन्स,
नांदेड

Scanned with Ca

वारकऱ्यांची आई - संत जनाबाई

मुख्य संपादक : प्राचार्य डॉ. बालाजी ढाकणे
संपादक - प्रा.डॉ. अविनाश खोकले
सहसंपादक - प्रा. सिद्धार्थ शिंदे

प्रथमावृत्ती : १७ सप्टेंबर २०२१ (मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिन)

© प्राचार्य डॉ. बालाजी ढाकणे

प्रकाशिका : सौ. गीतांजली ज्ञानेश्वर डिगोळे
क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन्ज
"साहित्यपंढरी" नंदकिशोर नगर,
नांदेड - ५ दुरध्वनि : (०२४६२) २६१७५५
भ्रमणध्वनि - ९९६०१६१३७५, ९९२१४६३०९८

मुखपृष्ठ : विपुलेश जैन

अक्षरजुळणी :
णमोकार कॉम्प्युटर्स
कलामंदिर एरिया, मिल गेट, नांदेड - ४३१६०१
भ्रमणध्वनि - ९०२८८१६२४१

ISBN : 978-81-906717-3-6

किंमत : ₹ 300/- (रुपये तीनशे फक्त)

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

प्रस्तुत पुस्तकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकांची वैयक्तिक मते असून त्यांच्याशी संपादक मंडळ, प्रकाशक, मुद्रक आदी सहमत असतीलच असे नाही. या पुस्तकातील मजकुराचे कोणत्याही प्रकारे अंशतः वा पूर्णतः पुनर्मुद्रणासाठी लेखक व प्रकाशक दोघांचीही लेखी परवानगी घेणे अनिवार्य आहे.

Scanned with Ca

अनुक्रमणिका

।। संपादकीय।। १

१ कालजयी संत जनाबाई २१
श्री अनिल स्वामी

२ संत जनाबाई यांच्या अभंगातील भाषा वैभव ३४
ह.भ.प. श्री. तुकाराम महाराज मुंडे (शास्त्री)

३ संत जनाबाई : वैश्विक भक्तीचा अविष्कार ४०
प्राचार्य डॉ. दीनानाथ फुलवाडकर

४ महान संत जनाबाई ४७
ह.भ.प. श्री. विनायक तुकाराम गुट्टे गुरुजी

५ संत जनाबाईंच्या अभंगातील विद्रोह ५१
डॉ. श्रीनिवास पांडे

६ संत जनाबाई आणि संत चोखामेळा यांच्यातील समानता ५७
माधुरी देशमुख

७ एक बंडखोर वारकरी स्त्री : संत कवयित्री जनाबाई ६२
डॉ. सुमंगला विजय वाकरे

८ संत जनाबाई ६७
प्रा. अंकुश पं. मुंढे

९ संत जनाबाईंच्या कवितेतील जात, लिंगभाव ७५
डॉ. कीर्तीकुमार मोरे

१० संत जनाईंच्या अभंगातील नाम महात्म्य ८२
डॉ. रामकृष्ण वदने

११ मध्ययुगीन क्रांतिकारी संत कवयित्री - संत जनाई ८९
डॉ. विठ्ठल जंबाले

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

Scanned with Ca

१२ वारकरी संप्रदाय आणि उपेक्षित संत जनाबाईचे मातृत्व ९७
डॉ. विठ्ठल खंडूजी गायभाये
१३ संत जनाबाईच्या अभंगांच्या पुनर्मूल्यांकनाची आवश्यकता १०८
डॉ. निलेश लोंढे
१४ संत जनाबाई : स्त्री शक्तीचा अविष्कार ११६
डॉ. संतोष चंपती हंकारे
१५ संत कवयित्री जनाबाई : एक बंडखोर वारकरी स्त्री........................ १२३
प्रा. डॉ. गणेश मारेवाड
१६ दास्यत्वाला समर्थ बनविणारी संत जनाबाई १३०
ज्ञानोबा श्री. मुंढे
१७ संत जनाबाईच्या अभंगातून व्यक्त झालेली विठ्ठलभक्ती १३३
प्रा.डॉ. कल्याण गोपनर
१८ संत जनाबाई यांचे मराठी विश्वाला दिलेले योगदान १३९
प्रा.संतोष रघुनाथ कांबळे
१९ संत जनाबाई - स्त्री स्वातंत्र्याच्या उदगात्या १४६
श्री सुभाष वाबाराव ढगे चाटोरीकर
२० संत जनाबाई यांचे मराठी साहित्यातील योगदान १५०
डॉ.महावीर रामजी हाके
२१ संत जनाबाई : एक महान वारकरी कवयित्री १५७
डॉ. सचिन खोकले
२२ स्त्री - संत कवयित्री जनाबाई : एक थोर वारकरी १६५
यशवंत क. मस्के
२३ संत जनाबाई यांच्या जीवन कार्याचे योगदान १७०
आत्माराम जाधव
२४ नामयाची दासी : संत जनाबाई... १७७
शिवशंकर रामकिशन डोईजड
२५ जनाबाई : एक शाश्वत जाणिवेची गुंफण १८२
प्रा. हनुमान व्हरगुळे

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

Scanned with Ca

१२ वारकरी संप्रदाय आणि उपेक्षित संत जनाबाईंचे मातृत्व

डॉ. विठ्ठल खंडूजी जायभाये
कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय, सोनपेठ, जि. परभणी

महाराष्ट्र संस्कृती आणि इतिहासाने देशात नेहमीच आपले वेगळेपण दाखवून दिले आहे. महाराष्ट्र भूमिला भारतवर्ष इतिहासामध्ये एक वेगळी ओळख पहायला मिळते. अनेक कवितांमधून "राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा"[१]असे वर्णन आढळून येते. महाराष्ट्राचा प्रदेश, इथली माती, डोंगरदऱ्या, गड-किल्ले, मंदिरं, लेण्या, समृध्द तत्वज्ञान आणि लढाऊ बाणा हा नेहमीच लक्षणीय राहिलेला दिसून येतो. भारत वर्षाच्या ऐतिहासिक परंपरेमध्ये जसे छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा इतिहास वगळून जसा भारताच्या इतिहासास पूर्णत्व येणार नाहीत, तद्वत न्यायाने भारतीय साहित्य-संस्कृतीच्या इतिहासात महाराष्ट्राच्या संत वाङ्मयाला वगळून पूर्णत्व येणार नाही. महाराष्ट्राच्या वाङ्मयीन इतिहासामध्ये बाराव्या शतकाअगोदर मराठी ही बोलीभाषा असून लिखाणामध्ये मराठी भाषेऐवजी संस्कृत भाषा उपयोगात होती. याकाळातच मांगपुढेनाथ, लिंगायत, महानुभाव या विविध पंथांनी सनातन वैदिक धर्मापासून पृथ:करण करुन स्वत:ची वेगळी ओळख निर्माण केली. या सर्वच पंथांनी लोकभाषा जसे की हिंदी, सधुक्कडी, कन्नड, मराठी अशा लोकभाषांना आपल्या लिखाण व विवेचनात महत्व दिले. या संदर्भात सुहासिनी इर्लेकर लिहतात, "बाराव्या-तेराव्या शतकापासून महाराष्ट्रभूमिला स्वत:ची संस्कृती, सामर्थ्य, भाषा, साहित्य, स्वातंत्र्य आणि अध्यात्मसाधना यांचे विशेष भान येऊलागले. मराठी ही देशी भाषा ग्रंथरुपाने प्रकट होण्याइतकी समृध्द झाली."[२]त्यातील वारकरी संप्रदाय ही केवळ भक्ति चळवळ न राहता "ही खऱ्या अर्थाने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची चळवळ होती" असे प्रकर्षाने लक्षात येते. वारकरी संप्रदाय आद्य प्रवर्तक संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर, संत जनाबाई, संत चोखामेळा, संत सोयराबाई आदि संतांनी [illegible] करून प्रबोधन करण्याचे महत्त्वाचे केले. भागवद्गीता सारखा संस्कृत ग्रंथ प्राकृत भाषेत ज्ञानेश्वरी रुपाने अनुवादीत करून सामान्य माणसांना शब्दामृत खुले केले. प्रारंभ काळात संत नामदेवांनी कीर्तन-भजनामध्ये नाचून ज्ञानदीप प्रज्वलित करण्याचे महान कार्य केले. या कार्यात नामदेवांना संत जनाबाईंची मोठी साथ लाभली. "संत जनाबाई (इ.१२६०-१३५०) यांचा कालखंड पाहता त्या संत नामदेव (इ. १२७०-१३५०), संत ज्ञानदेव (इ. १२७५-१२९६), संत मुक्ताबाई (इ.१२७९-१२९७) यांच्याहून वयाने मोठ्या परिणामी त्या या सर्वच संतांची मोठी बहीण म्हणजेच मातृतुल्य ठरतात." वयाने वडील असल्यामुळे तसेच त्या वेगळ्या पार्श्वभूमीतून येतात. परिणामी संत जनाबाई यांची अनुभूती ही सर्वांपेक्षा भिन्न असल्यामुळे त्या मातृभावाने अभंगातून अभिव्यक्त होताना दिसतात.

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani

Late Ramesh Warpudkar ACS College ★ Sonpeth Pin-431516 ★ Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

संत जनाबाई : चरित्र -

आद्य वारकरी संतांची चरित्रे लिखित आणि निश्चित स्वरुपात उपलब्ध नसल्याने इतर समकालीन वाङ्मयीन कलाकृतींचा धांडोळा घेतल्यावर त्यांचा कालखंड आणि चरित्राविषयी अंदाज लावता येतात. संत नामदेवांनी वेगवेगळ्या प्रकारच्या अभंगातून स्वत:च्या आत्मचरित्राबरोबरच त्यांचे समकालीन संत ज्ञानेश्वर, गोरा कुंभार, सावता माळी, चोखामेळा इ. संतांची चरित्र अभंगरुपाने लिहून मराठी सारस्वतांवर मोठे उपकार केले आहेत. परंतु नामयाची दासी म्हणविल्या जाणाऱ्या संत जनाबाई यांच्याविषयी संत नामदेवांचे फक्त दोनच अभंग आढळून येतात. त्यामुळे संत जनाबाईच्या चरित्राविषयी सविस्तर अशी माहिती सतराव्या शतकातील लेखक श्री महिपती ताहराबादकर यांच्या 'भक्तविजय' (निर्णय सागर प्रकाशन, १९५०) या ग्रंथाचा आधार घ्यावा लागतो. "'भक्तविजय' ह्या ग्रंथात महिपतींनी भक्तश्रेष्ठ नामदेवांचे सविस्तर चरीत्र लिहले आहे. संत जनाबाई ह्या नामदेवांच्या वृद्धीयांच्या आश्रयाने राहात होत्या. त्यामुळे नामदेवांच्या चरित्राचा एक भाग म्हणून महिपतींनी संत जनाबाई संबंधीची उपलब्ध माहिती एकत्र करून त्यांचे चरीत्र लिहिले. या दृष्टीने महिपती हे जनाबाईचे पहीले चरित्रकार ठरतात."[३] संत जनाबाईचा जन्म मराठवाड्यातील गोदावरी तटावर वसलेल्या गंगाखेड या गावी

Scanned with Ca
Scanned with Ca

एका शूद्र कुटुंबातील 'दमा-करुंड' या दांपत्याच्या पोटी झाला असे ई. १२७० या वर्षी झाला.

जनाबाई यांच्या पालन-पोषण या विषयी माहितीबद्दल संदिग्धता आहे. परंतु तेराव्या शतकात ग्रामीण भागात शूद्रांना जीवन जगणे कठीण असल्यामुळे व मुलीचा सांभाळ करणे दुरापास्त होते. त्या काळात दमा-करुंड हे दोघेही वारकरी असल्यामुळे पंढरपूरला गेले असावे आणि तिथे दामाजींशी (संत नामदेवांचे वडील) भेट झाली असावी. त्या भेटीत दमा-करुंड यांनी जनाबाईंना दामाजींच्या घरी घर काम करण्यासाठी व लेकरं-बाळं सांभाळण्यासाठी नोकर म्हणून ठेवले असावे. कारण संत दामाजींचे कुटुंब चौदा जणांचे होते. त्यात जनाबाईंची भर पडली -

नामदेवाचे घरी । चौदाजणे स्मरती हरी ।। १ ।।
चौघे पुत्र चौघे सुना । नित्य स्मरती नारायणा ।। २ ।।
आणिक मायबाप पाही । नामदेव राजाबाई ।। ३ ।।
आउबाई लेकी निंबाबाई बहीणी । पंधरावी ती दासीजनी ।। ४ ।।

(अभंग क्र. २७०)

परंतु दामाजींची पत्नी गोणाई ह्या वारकरी असल्यामुळे त्यांनी ईश्वर संभाभाव या न्यायाने जनाबाईस घरी राहू दिले. मग संत नामदेव व इतर जणांना सांभाळत सांभाळत दामाजी आणि गोणाई यांच्यासोबत जनाबाई भजन करत असाव्यात. बालपणापासूनच जनाबाईंना भजन करण्याची सवय लागली. नामदेवांचा जन्म जनाबाई यांच्यासमोर झाला. त्यांना सांभाळण्याचे काम जनाबाईंनी केले. त्या लहानपणापासूनच भजन म्हणत असल्यामुळे नामदेवांना सांभाळतांना जनाबाई अंगाईगीताबरोबरच भजन म्हणत असाव्यात. नामदेव यांच्यावर आई-वडील यांच्याबरोबरच जनाबाईच्या भजनाचा खोलवर प्रभाव झाला असावा. नामदेवांना बालवयातच पंढरीच्या पांडुरंगाच्या भजनाची गोडी लागली. ही गोडी लागण्यासाठी संत जनाबाईचे भजन प्रभावी ठरले असावे. या वयातच जनाबाई नक्कीच अभंग रचना करत असाव्यात. परंतु कुठलीच सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे व जनाबाई नोकर असल्यामुळे ते अभंग संग्रही नाहीत. नंतरच्या काळात संत नामदेवाबरोबर जनाबाई भजन करत. त्यानंतर जनाबाईंची संत निवृत्तीनाथ, संत ज्ञानेश्वर, संत मुक्ताबाई, संत सोपानकाका, संत चोखामेळा, संत गोरा कुंभार, संत सावता माळी यांच्या भेटी झाल्या. सर्व समकालीन संत अभंग रचना करत होते. त्या

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

सगळ्यांमध्ये संत जनाबाईचा अधिकार वडील भगिनी सारखा असावा. सगळे संत जनाबाईंना मान देत असावेत. सगळ्यांबरोबर जनाबाई आपले अभंग रचत होत्या. परंतु जनाबाईंना त्यावेळी भरपूर अडीअडचणींना तोंड द्यावे लागत असे त्यांच्या विविध अभंगातून लक्षात येते. संत जनाबाईंनी सर्व समकालीन संतांची चरित्रे आपल्या अभंगातून कथन केली आहेत. संत जनाबाई यांच्यासमोर संत ज्ञानेश्वरादी भावंडांचा छळ, चोखामेळा मृत्यु व अन्य प्रसंग घडून गेले होते. संत नामदेव जेव्हा पंजाबमध्ये निघून गेले तेव्हा संत जनाबाई एकट्या पडल्या असाव्यात. त्याकाळात त्यांनी अभंग रचना केली असेल परंतु साधनाअभावी ते अभंग संग्रही नाहीत. सर्व समकालीन संत यांचा जीवनप्रवास जनाबाई यांच्यासमोर संपला. त्यावेळीसुध्दा संत जनाबाईंनी अभंग रचना केली असावी. आई-वडील अंतरणे, नामदेवाचे पंजाबला जाणे, नामदेवांच्या आई-वडिलांचे निधन व असे अनेक करुण प्रसंग जनवाईच्या जीवनात येऊन गेले. संघर्ष माणसाच्या विचारांना समृध्द बनवतो. हा सगळा संघर्ष जनाबाईंनी आपल्या अभंगात मांडला आहे.

संत जनाबाईचे अभंग :

संत जनाबाईचे अभंग उच्च प्रतिभेचे द्योतक आहेत. जिवघेणा संघर्ष, पराकोटीचे दारिद्र्य, लहानपणापासून पाचवीला पूजलेली उपेक्षा यामुळे संत जनाबाई विविधांगी प्रतिभा व्यक्त झाल्या. साहित्य हा 'समाजमनाचा आरसा असतो' या उक्तीप्रमाण संत जनाबाई आपल्या अभंगातून स्वतः चे अनुभव, समकालीन संतांचे चरित्र लिहताना दिसत नाहीत. त्यांनी स्वतः चे चरित्र रेखाटणारे अभंग लिहलेली असतील परंतु काळाच्या व परिस्थितीच्या तडाख्यात ते गायब झाले असावेत. लिखाण संग्रही ठेवण्याची कुठलीही सुविधा नसल्याकारणाने संत जनाबाईचे बरेच अभंग अस्तित्वात नाहीत. तसेच जनाबाईंनी संत नामदेवांचे मान्य केलेले दास्यत्व हे सुध्दा विशेष आहे. त्या संत नामदेव यांच्या घराशी एवढ्या एकरुप झाल्या की त्यांनी स्वतः चे वेगळे अस्तित्व व्यक्तच केले नाही. हे सिध्द करण्यासाठी आपल्या अभंगाच्या शेवटी 'म्हणे नामयाची जनी' ही नाममुद्रा लावून नामदेव आणि जनाबाई हे काव्यभक्तित एकरुप झालेले दिसतात. नामदेवांचे दासीपण जनाबाई विरुदाप्रमाणे मिरवतात आणि असे घडणे स्वाभाविक होते. कारण जनाबाईंना स्वतः चे घर नव्हते, कुटूंब नव्हते.

नामदेवांचे घर आणि कुटुंब एक हेच त्यांनी आपले घर व कुटुंब मानले. त्या नामदेवांच्या कुटुंबाशी पूर्णपणे समरस झाल्या. त्या कुटुंबातील एक घटक झाल्या. नामदेवांच्या जीवनातील सुख-दु:खे त्यांनी आपली सुख-दु:खे मानली. संत जनाबाई केवळ भावुक नाहीत तर [illegible] प्रतिभेच्या धनी आहेत. त्यांचे अंतरंगी अनुभव [illegible] विठ्ठलरूप [illegible] मंदी [illegible] भुंडाळ्या लागतो. म्हणून म्हणतात जनाबाई *"माय मेली बाप मेला। आता सांभाळी विठ्ठला।। मी तुझे गा लेकरु। नको मजसी अव्हेरु।।"* (अभंग क्र.५२) असा प्रकारच्या अनुभूती व्यक्त होतांना दिसतात. तसेच स्वत:चा [illegible] करुन त्या उत्कट काव्य लिहतात -

मी तो नामयाची दासी। जगी ठाऊक सर्वांसी।।
नाही ऐकिले घोकिले। श्रवण मनन नाही केले।।
न कळे विधिनिषेध तो काई। जनी म्हणे माझे आई।।

(अभंग क्र. ४३१)

यावरुन संत जनाबाई काय ताकदीच्या लोकिक-कवयित्री होत्या याची अनुभूती आल्याशिवाय राहत नाही. संत नामदेवांना मोठी भगिनी-आई या नात्याने श्रेय देताना जनाबाई स्वत:ला दासी म्हणवून घेण्यात धन्यता मानतात. यावरुन त्यांची वृत्ती कशी समचरणी लीन झालेली आढळून येते. "या जीवन संगमातूनच तिच्या शाश्वत मुद्रेचा उदय झाला. नामयाचे असणे यातच तिला अपूर्व कौतुक ! हा जणू तिचा एक अनमोल ठेवाच ! या आत्मविस्लेपणाला इतरत्र क्वचितच तोड असेल." संत जनाबाई एक प्रतिभेचा अखंड स्रोत बनून राहिलेल्या दिसतात. त्यांची विनम्र भावना येणाऱ्या लेखकांना नेहमीच मार्गदर्शक ठरताना दिसते.

संत नामदेव चरित्रकार जनाबाई :

तेराव्या शतकात संत नामदेवांनी आपल्या अभंगातून संतचरित्रे लिहिली. त्यांच्यासोबतीने संत जनाबाईंनी समकालीन संतचरित्रे लेखन केलेले आढळून येते. याचा अर्थ असा की संत जनाबाई ह्या संतचरित्र लिखाणामध्ये संत नामदेवांच्या मार्गदर्शक असाव्यात, परंतु त्यांनी तसा कुठेच उल्लेख केलेला दिसत नाही. त्यांना 'नामयाची दासी' होण्यातच धन्यता दिसून येते. नामदेवांसोबत राहून जनाबाईंनी नामदेवांच्या

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

Scanned with Ca

जीवनातील विविध प्रसंगाची जणू सजीव समालोचन (running commentary) केलेले आढळून येते. नामदेवांच्या जन्मापूर्वीपासून जनाबाई त्यांचे चरित्र [illegible]. नामदेव हे पांडुरंगाचे लाडिवाळ भक्त. 'पंढरीरायाचा प्रेमभांडारी' असे त्यांचे [illegible] प्रेम भक्तिचे अधिष्ठान म्हणजे संत नामदेव ! संत नामदेव जेवण्यासाठी देवाची वाट पहात आहेत. देव काही लवकर येत नाहीत. अशावेळी प्रत्यक्ष पांडुरंगाला [illegible] जाण्याचा अधिकार केवळ संत जनाबाईंनाच ! जनाबाई जाऊन देवाला [illegible] आणतात. त्या आपल्या काव्य आणि कर्यातून पराकोटीची भक्ति व [illegible] प्रदर्शन करतात. परंतु त्याचा कुठेही उल्लेख करताना दिसत नाहीत -

ज्ञानेश्वरा घरी असंत बैसला। जाऊनी विठ्ठला पाहे तर्वं।। ४।।
जनी म्हणे देवा चला पुरुषोत्तमा। खोळंबला नामा भोजनासी।। ५।।

(अ.क्र. ४१६)

असे लिहून आपले नामदेवांच्या प्रेम आणि सख्य भक्तिमध्ये काय स्थान आहे याची ओळख करुन देतात. संत ज्ञानेश्वरांच्या घरुन देवाला हाताला धरुन आणण्याची ताकद जनाबाईमध्ये दिसून येते. "शिवाय त्यांच्या स्वत:च्या प्रेमभक्तीमधे विठ्ठलावर दडपण असते ते वेगळेच ! विलक्षण धिटाई, वृत्तीचा मोकळेपणा, सर्वांचे मन बघून त्यांना आपल्या पध्दतीने वागण्यास भाग पाडण्याची कुशलता, फटकळपणा, आपल्या भक्तिप्रेमाचा इतरांवर दबाव टाकण्याचे तंत्र आणि देवाशी आणि भक्ताशी असणारे काहीसे आक्रमक असे सलगीचे नाते इ. व्यक्तिविशेष जनाबाईच्या व्यक्तिमत्वात मोहक रंग भरतात." संत नामदेवांच्या घरी कोण कोण असते याची नावासहित जनाबाई नोंद ठेवतात. त्याचबरोबर संत नामदेव कसे किर्तन करताना संतश्रेष्ठ ठरतात याचे यथार्थ वर्णन संत जनाबाईच्या अभंगात दिसते. नामदेवांचे कितंन किती श्रेष्ठ ? याचे जीवंत वर्णन करुन नामदेवांना हरीकिर्तन परंपरेचा आद्य प्रवर्तक आहे असे सिध्द करतात -

सुंबाचा करदोडा रकट्याची लंगोटी। नामा वाळवंटी कथा करी।। १।।
ब्रह्मादिक देव येवोनी पाहती। आनंदे गर्जती जयजयकार।। २।।
जनी म्हणे त्याचे काय वर्णू सुख। पहातो जे मुख विठोबाचे।। ३।।

(अ.क्र. ४१८)

Scanned with Ca

याप्रमाणे संत नामदेवांच्या विठ्ठलाची महती संत जनाबाई विशद करतात. दासी म्हणून संत नामदेवांना उच्च पातळीवर नेवून ठेवण्याचे महत्त्वाचे जनाबाईंनी केलेले प्रत्ययास येते. याचबरोबर संत नामदेव यांच्या जीवनातील विविध प्रसंगांचे जसे - देवाचे नामदेवाबरोबर जेवणे, दुध पिणे, घरी जाणे, रुसणे-फुगणे इ. प्रसंगांचे चित्रण करून जनाबाई संत नामदेवांची सगुणभक्ति सिध्द करतात. सगळ्यात शेवट म्हणजे संत नामदेव यांच्या घरातील खालील अभंग जनाबाई लिहून दास्यभक्तीचा कळस करतात.

ऐका हो नामयाचा जन्म मूळसंचित।। धृ।।
हिरण्यकश्यपकुळी नामा प्रल्हाद। पद्मीनी नाम माझे श्रेष्ठ दासीचे पद।। १।।
दुसरा जन्म याचा अंगद रामभक्त। मंथरा नाम माझे भरतें मारीली लाथ।। २।।
द्वापारी कृष्णसेवा उध्दव जन्मला। कुब्जा नाम माझे देवे उध्दार केला।। ३।।
कलीत नामदेव विठ्ठलचरणी। त्याचीच सेवेलागी जन्मली जनी।। ४।।
(अभंग क्र. ४३१)

या अभंगातून नामदेवांवरोबर जनाबाई स्वतःचे सुध्दा चरित्र सांगतात. परंतु दुर्देवाने मागील कृत, त्रेता, द्वापार युगातील आपली ओळख सांगताना स्वतःचे कलियुगातील वेदनादायी चरित्र मात्र आपल्याला मिळत नाही हो फार मोठी खंत लागून जाते.

संत नामदेवांच्या चरित्राबरोबरच जनाबाई संत ज्ञानेश्वरांची महती, मुक्ताबाईचे जीवन, सोपानदेवांचे चरित्र, संत चोखामेळा, संत सावतामाळी, विसोबा खेचर व अन्य समकालीन संतांच्या अभंग लेखन व चरित्रावर भाष्य करताना दिसतात. याशिवाय संत जनाबाई आपल्या अभंगातून स्वयंबोध, अद्वैत साक्षात्कार, आत्मसिध्दी, जात्यावरच्या ओव्या रचून आध्यात्मिक स्पर्शाने कष्टप्रद जीवन सुखकर केले इ. प्रकारचे अभंग लिहिताना त्या उच्च कोटीचा उपदेश करतात. तेराव्या शतकात असताना स्त्रीचे विद्रोही सुर त्यांच्या अभंगात ऐकायला येतात.

विद्रोही कवयित्री संत जनाबाई :

संत ज्ञानेश्वरादी भावडांना त्यांच्या वडिलांनी म्हणजे विठ्ठलपंतांनी केलेल्या धर्मद्रोहामुळे काय त्रास सहन करावा लागला? याच्या जनाबाई साक्षी होत्या. तत्कालीन

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

समाज अशा कडेकोट चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने ग्रसित असताना जनाबाई विद्रोही अभंग रचना करतात हे फार धाडसाचे काम त्यांनी केलेले दिसून येते.

दामाजींच्या घरी राहत असताना जनाबाई दासीसारखं काम करत होत्या. पण ते काम करणे जसे पंधरा जणांचे पीठ जात्यावर दळणं, सगळं घर स्वच्छ करणं, कपडे धुणे, लहान लेकरांची घाण स्वच्छ करणे, शेण काढणं, गाईंना चारा घालणं, शेतात जाऊन गोवऱ्या (शेणी) वेचणं, सरपण आणणं, पाणी भरणं इ. कष्टाचं काम जनाबाई करताना त्यांची काय अवस्था होत असेल? शेवटी त्यांची काळजी कुणी घेत नसेल तेव्हा प्रत्यक्ष पांडुरंग येऊन 'झाडलोट करी जनी। केर भरी चक्रपाणी।।' किंवा 'विठ्ठल म्हणे रुक्मिणी। माझे जनीला नाही कोणी।।' असा प्रकारचे अभंग रचत नामदेवांच्या घरी काम करण्यावरून जनाबाई विद्रोहाचे गीत लिहितात.

काय करुं पंढरीनाथा। काळ साह्य नाही आता।।
मज टाकिले परदेशी। नारा विठा तुजपाशी।।
श्रम बहु झाला जीवा। आता सांभाळी केशवा।।
कोण सखा तुजविण। माझे करी समाधान।।
हीन दीन तुझे पोटीं। जनी म्हणे द्यावी भेटीं।। (अभंग क्र. ६८)

हे अभंग वाचल्यानंतर जनाबाईंना किती कष्ट उपसावे लागत असतील याची कल्पना न केलेली बरी ! कष्टप्रद जीवन जगताना अभंग निर्मिती कशी निर्माण होते हे दिसून येते. दासी-गुलामीचे काम करून जनाबाई नामदेवांच्या कुटुंबाप्रती आक्रमक लिहताना दिसत नाहीत किंवा अशा आशयाचे आणखी अभंग जनाबाईंनी लिहिले असतील परंतु सुविधेअभावी ते कालबाह्य झाले असावेत. तेरावे शतक, दुसऱ्याच्या घरी राहून, कठीण परिस्थितीचा सामना करताना जनाबाईंचा विद्रोह विचार करायला लावणारा आहे.

संत जनाबाई ह्या वारकरी सांप्रदायाच्या मातृत्व ठिकाणी आहेत यात तीळमात्र शंका नाही. जसे संत ज्ञानेश्वर हे आपले भक्तिच्या सहाय्याने माऊली झाले तसे संत जनाबाई सर्वच आदिसंतांच्या मातृत्व ठिकाणी आहेत. सगळ्यांचे पालन, भरण-पोषण, संरक्षण करण्याचे दिव्य कार्य जनाबाईंनी केले आहे. आई ज्याप्रमाणे सगळ्या लेकरांना

मोठी असून लहानपण घेउन राहते अगदी त्या न्यायाने जनाबाई जेष्ठ असून लहानपण घेताना दिसतात परंतु त्या या सर्व कृतीतून सगळ्यांची माता ठरतात -

मायेहुनी माय मानी। करी जिवाची ओवाळणी।।

परलोकीचे तारु। म्हणे माझा ज्ञानेश्वरु।। (अभंग क्र.४०६)

संत जनाबाईंचे संत ज्ञानेश्वरांविषयी लिहलेले अभंग वाचल्यानंतर त्यांची ज्ञानेश्वरांविषयी मातृत्वाची भावना प्रकर्षाने जाणवते. संत जनाबाईंचे संत नामदेवांविषयी काही अभंग जसे, "*चौ युगाचा भक्त नामा उभा किर्तनी। पाठीमागे डोळे झाकुणी उभी ती जनी।।*" (अभंग क्र.४८३) या आणि अन्य संत नामदेवासंबंधी लिहलेल्या अभंगाचे चिंतन केल्यानंतर संत जनाबाई संत नामदेवांच्या परमार्थ प्रवासात आईसारख्या पथदर्शी होत्या हे लक्षात येते. कोणतेही काम करताना आई जशी लेकराच्या पाठीमागे उभी राहते त्याप्रमाणे जनाबाई प्रत्येक प्रसंगात नामदेवांच्या मागे उभ्या राहतात. जनाबाईंच्या मातृत्वाचे वात्सल्य इथेच न संपता कधी कधी त्या प्रत्यक्ष पांडुरंगाच्या सुध्दा आई होतांना दिसतात -

कोणे एके दिवशी। विठ्ठल गेला जनीपाशी।।

हळूच मागतो खायला। म्हणे काय देऊ तुला।।

हात धरुन नेला आंत। वाढी पंचामृत भात।।

प्रेम सुखाचा ढेकर दिला। जनी म्हणे विठो धाला।। (अभंग क्र.२३१)

अशा मातृत्व आशयाचे जनाबाईंचे बरेच अभंग आहेत ज्या मध्ये त्या सर्व समकालीन संतांसहित प्रत्यक्ष 'पंढरीच्या पांडुरंगाच्या' आई ठरतात.

समारोप : उपेक्षित संत कवयित्री

संत जनाबाई ह्या सख्य भक्तीचे, स्त्री विद्रोहाचे, मातृत्वाचे, भगिनी प्रेमाचे, लडिवाळ-कौतुकाचे, साधना, तळमळ, कष्टकरी-दासीची उत्कटता, राधेसारखे प्रेम, मिराबाईसारखी सगुण प्रिती इ. बाबींचे अत्युच्च शिखर आहेत. आपल्या थोड्याशा अभंगाव्दारा संत जनाबाई सर्वच प्रकारचे भाव व्यक्त होतात परंतु त्या जिवंतपणी जशा उपेक्षित राहिल्या तशा मृत्युनंतर सुध्दा उपेक्षितच राहिल्या. संत जनाबाई कायम वर्णव्यवस्थेच्या बळी ठरतात. उभं आयुष्य दासीपणात गेल्यानंतर त्यांचे अभंग सुध्दा

अडगळीला पडल्याचे दिसून येते. किर्तन-प्रवचनामध्ये जनाबाईंचा जेवढा प्रसार व्हायला हवा तेवढा होत नाही. स्त्री स्वातंत्र्याच्या गप्पा मारताना भले भले प्रगत, आधुनिक संदर्भ दिले जातात परंतु "*डोईचा पदर आला खांद्यावरी। भरल्या बाजारी जाईन मी।।*" या अभंग ओळी सांगून तेराव्या शतकातील वारकरी संप्रदायातील प्रत्यक्ष संत जनाबाई कशा स्त्री स्वातंत्र्याच्या आद्य प्रवर्तक होत्या, हे सांगणं गरजेचं आहे. घरकाम करत करत अत्यंत प्रभावी आत्माविष्कार जनाबाईंच्या अभंग अनुभवून सहज ओघळतो. घटना, प्रसंग, शब्द लालित्य, वर्णन शैली ही अस्खलित [illegible] तोंडात बोट घालायला लावणारी आहे! यमक, अनुप्रास, दृष्टांत आणि [illegible] सहाय्याने जनाबाईंची कविता समृध्द झालेली आहे. उत्कट भाव, जीवंत वर्णनांनी, प्रतिमासृष्टी, सुलभ भाषा, अर्थपूर्ण शब्दसंभार यामुळे संत जनाबाईंची कविता नित्य नूतन वाटते. त्यांच्या काव्यात ऐवढे सामर्थ्य असूनसुध्दा ही महान कविता आणि संत कवयित्री उपेक्षित राहते ही अत्यंत खेदाची बाब प्रकर्षाने जाणवते. संत जनाबाईंच्या अभंगाविषयी सुहासिनी इर्लेकर लिहितात -

> *स्वंयप्रेरणा आणि आत्मबळ ही तिची बलस्थाने आहेत. तर अभिजात प्रतिभा आणि तरल संवेदनशिलता ही त्यांची कवचकुंडले आहेत. त्यातून तिच्या साक्षात्कारावस्थेचा जन्म झाला. ह्या साक्षात्कारी अनुभूतींमुळेच जनाबाई स्वतःच्या काळात एक दंतकथा होऊन राहिल्या. त्यांची कविता समकालीन श्रेष्ठ संतकवींनी संस्कारित झाली असली तरी ती पूर्णतः स्वंयभू आणि स्वायत्त वाटते. जनाबाईंच्या भाषेच्या वळणाने तुकारामांचे अनेक अभंग जाऊ पाहतात. तर भारुडांचे वळण घेणारी जनाबाईंची रचना नाथांच्या भारुड रचनांची पूर्व सूचना देते.* [४]

यावरुन संत जनाबाई किती महत्वाच्या कवयित्री आहेत हे प्रकर्षाने जाणवते. संत जनाबाईंच्या काही स्फुट रचना हया संत ज्ञानेश्वरांच्या विरहिणीच्या पथदर्शी ठरतात. संत नामदेवांच्या तर प्रत्येक अभंगामध्ये संत जनाबाई प्रकट होताना दिसतात. संत नामदेवांची आणि संत जनाबाईंची पांडुरंगाची प्रेमकविता ही हातात हात घालून चालताना दिसते. जनाबाईमुळे संत नामदेव किर्तन करायला लागले तर जनाबाई ह्या

नामदेवांच्या आणि ज्ञानदेवांच्या सहवासाने संत कवयित्री झाल्या यात तीळमात्र शंका नाही. म्हणजे ह्या सर्व संतांची काव्यसंपत्ती ही परस्पर पूरक असलेली दिसून येते. अशी ही संत जनाबाईची आत्मकथा कधी लोककविता होऊन जाते ते कळतही नाही.

जगद्गुरु तुकोबारायांचे वंशज, सुप्रसिध्द समीक्षक, लेखक, विचारवंत डॉ. सदानंद मोरे संत जनाबाईच्या जीवनसंघर्ष कवितेविषयी लिहितात -

> *परमार्थाच्या वाटेवर जाण्यासाठी संत पुरुषांना फारसा संघर्ष करावा लागला नाही. पण संत स्त्रियांना हा संघर्ष करावा लागला. स्त्री म्हणून भोगवटयाचे दुःख वाटयाला आलेच. प्रसंगी घरातील विरोध व लोकनिंदा सोसावी लागली. संत कवयित्रींनी आंतरिक सामर्थ्य पणाला लावून मुक्तिची वाट मोकळी करुन दिली. आदर्श निर्माण केला. आजच्या स्त्रीवादाला बळकटी आणली. जनाबाईने तर विठ्ठलाला माणसांजवळ आणले. संसारी बाप बनविले.* "(५)

या वर अन्य अभ्यासकांच्या समीक्षक विधानांवरून संत जनाबाईची महती ही कालातीत आहे हे लक्षात येते. अशाप्रकारे संत जनाबाईचे अंर्तबाहय जीवन परतत्व स्पर्शाने उजळून निघाल्यामुळे त्यांची कविता सामान्यांची जिवनगाथा होऊन जाते. संत आणि ईश्वर स्पर्शाने अखंड जीवन शब्दांकित होऊन वात्सल्य, कोमलता, सहनशीलभाव, आत्मसर्मपण, त्याग, उपेक्षा इ. भावनांनी ओथंबून वाहणारी जनाबाईची अभंगगाथा वाचकांना तृप्त करुन टाकते, मात्र तिचे उभे आयुष्य उपेक्षित, वंचित बनून राहते. हीच खंत कायम मनाला लावून राहते व पुन्हा पुन्हा उपेक्षित स्त्री संत जनाबाई अभंग म्हणतांना डोळ्यासमोर एकट्याच उभ्या राहतात.

संदर्भ सूची -

१. https://www.aathvanitli-gani.com/song/mangal_desha_pavitra.
२. *संत जनाबाई*, इर्लेकर, सुहासिनी यशवंत (२००२), मुंबई : म. रा. सा. आणि संस्कृती मंडळ, पृ.१०.
३. *अक्षरगाथा*, मिरजकर शामसुंदर, अंक पहिला, एप्रिल-मे-जुन २०१६, पृ.३.
४. *मराठी संत कवयित्री*, मा.के. यादव, (२०१२), पुणे : स्नेहवर्धन प्रकाशन, पृ. १७६.
५. *संत जनाबाईचे निवडक अभंग*, इर्लेकर, सुहासिनी (२००२), पुणे : स्नेहवर्धन प्रकाशन.

◆◆◆

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani

Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth
Pin-431516
Ta.Sonpeth Dist.Parbhani

Scanned with Ca